

TEORETSKA IZHODIŠČA ZA PRIPRAVO IZOBRAŽEVALNIH PROGRAMOV ZA ŽIVLJENJE V MULTIKULTURNI DRUŽBI

POVZETEK

Živimo v večkulturnih družbah, kar pogosto vzbuja negotovost, strahove, predsodke. Kot pot k zmanjšanju te negotovosti in k povečanju sožitja ter kooperacije med kulturami predlagamo interkulturno učenje. Medkulturno učenje lahko razumemo bodisi kot individualen proces pridobivanja znanja, spremembo odnosa ter načina obnašanja v interakciji z drugimi kulturami bodisi kot proces ustvarjanja mirnega in povezanega skupnega življenja ljudi, ki izhajajo iz različnih okolij. Namen razprave je predstaviti medkulturno učenje in temeljna teoretska izhodišča, ki bi služila za pripravo izobraževalnih programov za življenje v multikulturni družbi.

Ključne besede: multikulturalizem, kultura, globalna kultura, teorije multikulturalizma, interkulturno učenje

THEORETICAL PREMISES FOR PREPARATION OF EDUCATIONAL PROGRAMMES FOR LIFE IN A MULTICULTURAL SOCIETY – ABSTRACT

Living in multicultural societies often creates uncertainty, fears, prejudice. In order to reduce this uncertainty and to increase co-existence and cooperation between cultures, we suggest intercultural learning. Intercultural learning should not be understood only as a single way. It can be seen either as an individual process of acquiring knowledge, changing attitudes and behaviour in interaction with other cultures, or as a process of creating harmonious life for people with different cultural backgrounds. The purpose of the discussion is to present cross-cultural learning and its fundamental theoretical positions, which could serve as a basis for preparation of educational programmes for life in a multicultural society.

Keywords: multiculturalism, culture, global culture, theory of multiculturalism, intercultural learning

INTERKULTURNO UČENJE IN MEDETNIČNI ODNOSI

Svet se povezuje, meje izginjajo. Vedno bolj smo ekonomsko, informacijsko in socialno odvisni drug od drugega. Ustvarjamo skupni ekonomski trg, prost pretok delovne sile, globalno modo, življenjski slog. Vedno hitrejši je pretok informacij in vedno bolj nas zadevajo dogodki, ki so se zgodili daleč stran ... Migracije, študij v tujini, dostopnejša potovanja, internet ... so privedli do pogostejših kulturnih stikov ali trkov kultur. Ti pa imajo lahko v grobem dve posledici: prek vzajemnega spoštovanja in spoznavanja lahko kulture druga drugo bogatijo, lahko pa se pripadniki tako ene kot tudi drugih počutijo ogrožene. V tem primeru se ljudje ne spuščajo v spoznavanje druge kulture, temveč delujejo na podlagi stereotipov in strahov.

Rešitev nam ponuja interkulturno učenje, ki nam pomaga, da prek spoznavanja samega sebe in svoje kulture ozavestimo lastne predsodke in strahove, ter nas pripravi na kooperacijo z drugimi kulturami in tudi na možne konflikte. Nauči nas odprtosti za nenehno spoznavanje novega, drugačnega. Namen razprave je predstaviti interkulturno učenje in temeljna teoretska izhodišča, ki bi služila za pripravo izobraževalnih programov za življenje v multikulturni družbi. Že uvodoma naj razjasnimo pomen monokulturne, multikulturne in interkulturne družbe. Za monokulturno družbo velja, da v skupnosti sicer obstaja več kultur, vendar med njimi prevladuje ena sama, dominantna. Glede multikulturalizma in interkulturalizma pa v literaturi najdemo različne opredelitve. Starejši pojem je multikulturalnost, ki ga srečujemo predvsem v Združenih

državah Amerike, Kanadi, Veliki Britaniji in Avstraliji, kjer so se zaradi nezadovoljstva črnškega prebivalstva začeli ukvarjati z medetničnimi in medrasnimi odnosi. V Evropi je prevladalo stališče, da je primernejši pojem interkulturalnost. V pričujočem besedilu menimo, da ne gre za sopomenki, temveč za dva različna koncepta.

V multikulturalni družbi različne družbene skupine enakopravno soobstajajo, vendar medsebojno ne sodelujejo. Temelj interkulturalnih družb pa je aktivno sodelovanje med različnimi kulturalnimi skupinami, kjer se torej manjšinske kulture skupaj z večinsko vključujejo v skupen družbeni proces. O tem, da si vsi identitetni položaji zaslužijo, da jih sprejmemo in imamo do njih spoštljiv odnos, govori tudi koncept pripoznanja. Koncept pripoznanja je eden izmed pristopov teorije postmoderne k temu, kako uveljaviti pozitiven odnos do drugačnosti in različnosti kot osrednjo vrednoto časa, v katerem živimo. Vendar pripoznanje ni zgolj spoznanje drugega kot drugačnega, njegovo sprejemanje, strpnost do njegovih stališč, temveč pomeni tudi zastaviti lastno bivanje (Kroflič, 2010).

MULTIKULTURALIZEM

Pojem multikulturalizem se pojavi leta 1963 v Kanadi. Njegov pomen se je navezoval na družbo, ki je etnično ali kulturalno heterogena ter spodbuja versko, kulturalno in jezikovno različnost.

Izraz multikulturalizem nosi različne pomeni, in sicer označuje sočasen obstoj večjega števila kultur v nekem prostoru. Lahko je povezan s teorijo (kot kategorija, ki označuje specifične odnose med različnimi etničnimi skupnostmi, ki živijo v isti državi), lahko pa združuje oba vidika in se pojavi kot politični program in gibanje za spremembo obstoječih odnosov ali pa po drugi strani kot načelo uradne politike do priseljencev in uradnih manjšin. Kot tak se je pojavil v 70. letih 20. stoletja, ko je znotraj političnih programov in gibanj postajal vse bolj razširjen v Kanadi, Avstraliji in na Švedskem (Lukšič-Hacin, 1999).

MULTIKULTURNOST KOT DRUŽBENA REALNOST

Multikulturalnost ni lastnost sodobnega časa, saj jo najdemo daleč nazaj v zgodovini človeštva. Tako denimo vsa obdobja zgodovine poznajo preseljevanje ljudstev. Zgodovinski imperiji so pod seboj vedno združevali različna ljudstva in kulture, vendar so najzgovornejši primeri tisti, ki jih poznamo kot velike imperije. Tako je antično rimsko cesarstvo v svojem okviru imelo nešteto različnih lokalnih kultur, od slovanskih ljudstev do germanskih plemen, od beduinskih nomadskih ljudstev v Afriki do judovskih provinc itd. Zgodba nemškega cesarstva je podobna. Francija je svojo kulturalno heterogenost izgubila šele s Karlom Velikim, ki je želel doseči politično enotnost države s tem, da je preganjal posamična plemena in ljudstva, ki so pred zavzetjem živela na teh območjih (Južnič, 1993).

Preseljevanje je zgolj ena od pojavnih oblik, ki v modernem svetu najbolj prispeva k podiranju kulturalne enotnosti prebivalstva in ustvarja družbe, ki so kulturalno raznolike.

Kultura

Za razumevanje posledic stika različnih kultur in pojava kulturalne globalizacije, o kateri bomo spregovorili v nadaljevanju, je treba najprej razumeti kulturo kot koncept.

Izraz kultura izhaja iz latinske besede *cultivare*, kar pomeni obdelovati, oblikovati zemljo. Tisto, kar je izoblikovano, je nekaj zrelega,

Dandanes je multikulturalnost povezana predvsem s pojavom modernih migracij, ki povzročajo množične premike ljudstev oz. kultur znotraj nacionalnih meja in prek njih. Tako se srečujemo z ekonomskimi, političnimi, trajnimi, občasnimi, organiziranimi, neorganiziranimi, ilegalnimi, konservativnimi, inovacijskimi migracijami ter z begom možganov (Lukšič-Hacin, 1995).

Skupna prepričanja, vrednote, navade opredeljujejo kot kulturo.

kultiviranega v nasprotju s surovim, grobim, neobdelanim ...

V dveh stoletjih so se številni antropologi, sociologi in filozofi trudili, da bi opredeli-

li pojem kultura v različnih odnosih (v odnosu do narave, družbe ...). Posledici sta razpršenost in široka razvejenost teh opredelitev.

Večina definicij opredeljuje kulturo kot skupna prepričanja, vrednote, navade, ki jih

ima neka skupina ljudi in se po njih razlikuje od druge. Izraža se v skupnem jeziku, mišljenju, načinu vedenja, prenaša se skozi simbole, heroje, obrede, vrednote. Kultura je koherentna in zaključena celota.

Srečujemo se z različnimi vidiki kulture (Erčulj, 2009):

- *zgodovinski*: kultura kot družbena dediščina oziroma tradicija, ki se prenaša na prihodnje rodove;
- *behavioristični*: kultura kot naučeno vedenje, ki je skupno njenim članom, oziroma kot način življenja;
- *normativni*: kultura kot ideali, vrednote oziroma pravila bivanja;
- *funkcionalni*: kultura kot način reševanja problemov ali kot prilagajanje okolju in skupnemu bivanju;
- *mentalni*: kultura kot zbir idej oziroma naučenega vedenja v vlogi družbenega nadzora;
- *strukturalni*: kultura kot vzorec navad;
- *simbolni*: kultura kot niz skupnih pomenov, ki jih oblikujejo člani neke skupnosti.

Kljub različnim izhodiščem lahko razberemo vsaj eno skupno razsežnost kulture: gre za fenomen, ki ga razvijajo člani neke skupnosti in ima zato lastnosti povezovalnosti.

Geert Hofstede (1997) pravi, da je kultura kolektivno mentalno programiranje (*software of the mind*), ki loči člane ene skupine ljudi od druge.

Če nadaljujemo primerjavo kulture z računalništvom, je potemtakem kultura operativno

okolje (*operating environment*), ki omogoča *softwaru*, da deluje učinkoviteje.

Kultura je kot DOS ali Windows, omogoča nam obdelavo podatkov, informacij v neki situaciji. Menimo, da je metafora *okno* primerna za opredelitev kulture: kultura je mentalni niz oken, skozi katera gledamo, dojemamo življenje. Pogled variira od individuuma do individuuma znotraj družbe, vendar pa posameznike znotraj družbe družijo pomembne karakteristike (Shaules, 2007).

Če je kultura mentalno programiranje, potem je tudi *mentalni zemljevid* realnosti. Ta nas usmerja od zgodnjega otroštva dalje in nam sporoča, kaj je zaželeno, kaj je dobro, česa se izogibati in kako delovati. Kultura nam postavlja ideale, h katerim naj teži posameznik, in vzpostavlja kode obnašanja, jih upraviči ter legitimizira.

Če je torej kultura naučena, je tudi učljiva. To pomeni, da ni nujno, da posameznik pripada eni sami kulturi vse življenje. Če posameznik želi razumeti drugo kulturo, se je mora naučiti; vendar ne gre zgolj za učenje o njej, temveč se mora vključiti vanjo ter delovati po njenih zaželenih vzorcih.

Skorajda vse definicije kulture se ukvarjajo z vprašanjem, v čem si je neka skupina ljudi podobna in kaj jo loči od drugih. Prav to določanje nas pripelje do hierarhičnega in diferencialnega modela kulture. Hierarhični koncept razvršča kulture v hierarhično piramido in vzpostavlja odnos večvrednosti oz. manjvrednosti.

Klasičen primer hierarhičnega pojmovanja kulture je Morganova definicija kulture, ki obstoječe kulture razvršča na tri razvojne stop-

Bistvena značilnost kulture je učenje. Kultura ni nekaj, s čimer se rodimo, temveč je naučena. Učenje poteka ob interakcijah, opazovanjih in posnemanjih. Veliko naučenega o lastni kulturi je shranjenega v mentalnih kategorijah, kjer se ozavesti le, kadar se sreča z drugačnostjo. Proces učenja se začne takoj ob rojstvu in traja vse življenje.

nje: divjaštvo, barbarstvo in civilizacijo. S tem kulture deli na bolj in manj razvite, pri čemer za najbolj razvito razglasi evropocentrično. Kot reakcija na takšno dojetje se v antropologiji kmalu pojavi kulturni relativizem, znotraj katerega se razvije diferencialni model kulture: med kulturami obstajajo razlike, difference, ne moremo pa jih deliti na boljše oziroma slabše. Vse kulture so enakovredne.

Glavna predpostavka kulturnega relativizma je relativnost obstoječih kultur in njihovih sistemov vrednot ter pravica do enakopravnosti vseh obstoječih kultur. V praksah, ko ena kultura prevladuje nad drugo, se najpogosteje pojavljata zaničevanje in nepriznavanje podrejenih kultur (Lukšič-Hacin, 1999).

Pri srečanju dveh ali več kultur so nekatere karakteristike kulture jasno razvidne, druge ne. Slednje je mogoče spoznati le z vpogledom in postopnim spoznavanjem, učenjem druge kulture. To dejstvo razlaga model kulture, ki se imenuje ledena gora.

Model ledene gore

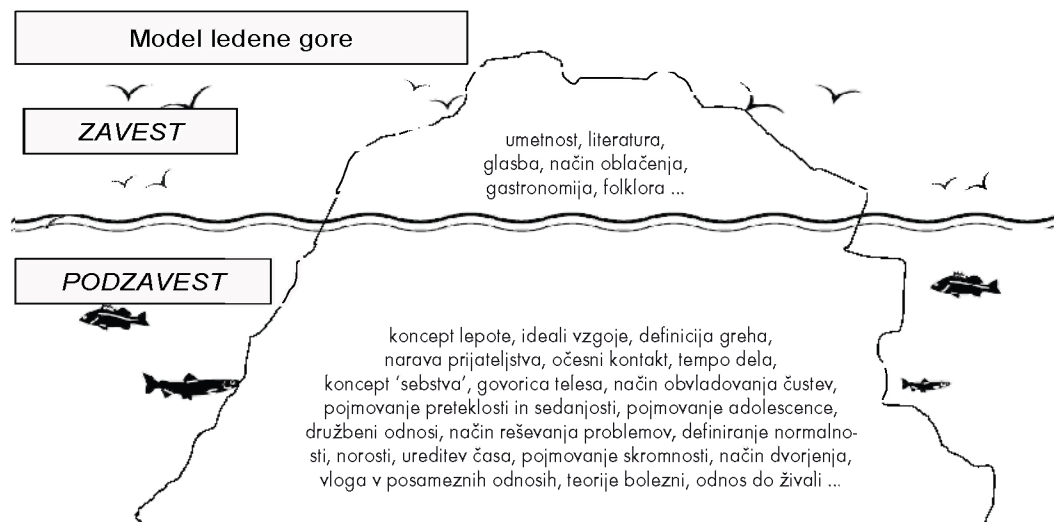
Ta model ponazarja elemente kulture in razlaga, da so nekateri elementi kulture očitni in jasno vidni, drugi ostajajo nevidni.

Viden je le vrh ledene gore, večji del, ki je podlaga, pa je prekrit z morjem. To ponazarja, kako težko je včasih razumeti pripadnika druge kulture, saj lahko opazimo le nekaj elementov, in sicer vidne dele njegove »ledene gore«.

Ko nekdo omeni pojem kulture, nas to asociira na umetnost, gledališče, literaturo, klasično glasbo, igro, kulinariko, folkloro, način oblačenja. Potreben pa je globlji vpogled, da se spomnimo tudi na koncept lepote, ideale pri vzgoji otrok, odnos do živali, opredelitev greha ali (ne)normalnosti, naravo prijateljstva, sprejemanje odločitev v skupnosti, koncept mobilnosti in še bi lahko naštevali.

Z modelom ledene gore Freud ponazori duševnost. Tisti del ledene gore, ki je nad površjem, je zavesten, vključuje pa le manjši del duševnega dogajanja. Ta del je sprejemljiv za nas in za našo okolico. V človekovi duševnosti pa prevladujejo vsebine, ki niso dostopne zavesti in se pri ledeni gori kažejo kot potopljeni del. Nezavedno sestavljajo globoko zasidrane nagonске težnje, spolne in agresivne želje ter impulzi, hudi konflikti, ideje, misli in čustva. Med zavestnim in nezavednim je še tanjši sloj

Vse kulture so enakovredne.

Vir: Amorim, L. (2001): Intercultural learning. Washington: Community Foundation Transatlantic Fellowship, str. 2.

Kultura ni vrojena, je naučena ob interakcijah, opazovanjih in posne-manjih.

predzavestnega, katerega vsebine lahko postanejo zavestne (Kožar, 2007).

Naj strnemo značilnosti kulture, ki so pomembne pri konceptualizaciji interkulturalnega učenja: kultura ni vrojena, je naučena ob inter-

akcijah, opazovanjih in posne-manjih. Je prenosljiva z osebe na osebo, s skupine na skupino in z generacije na generacijo. Velik del prenosa se opravi nezavedno in nevidno.

Kultura je dinamičen sistem, ki se spreminja skozi čas. Različni vidiki kulture so med se-

boj povezani. Če se posameznik vplete v eno značilnost, se vplete tudi v druge. Je etnocentrična, kar pomeni, da se pri posamezniku lastna kultura postavi kot prioriteta shema interpretacij in vrednot.

Globalna kultura

Ko govorimo o globalni kulturi, si pogosto predstavljamo prizorišče medkulturalnega vrenja, srečevanja, prisvajanja tradicij in kulturnih svetov, dejanskih in imaginarno oddaljenih svetov. A če samo preletimo zgodovino evropskega kulturnega prostora, ugotovimo, da civilizacijske izmenjave in prepletenost kultur niso prelomne in revolucionarne. Že antična grška aristokracija se je navduševala nad orientalskim slogom, srednjeveška Evropa je živela v dinamičnem okolju srečevanja arabske, judovske in krščanske kulture ... Torej so si ljudje v različnih zgodovinskih obdobjih izrisovali predstave o okolju, ki je bilo širše od lokalnega. Res pa je, da je globalno prizorišče »sveta-kot-celote« postalo predstavljivo šele nedavno (Vidmar Horvat, 2006).

Pri razpravah o globalizacijah, multikulturalizmu, aktualni homogenosti/heterogenosti sveta bi morali najprej poudariti, da poleg koncepta kulture obstajata tudi koncepta družbe in civilizacije, ki se že s svojo definicijo približujeta globalnejšim procesom. Kultura je proces, ki nikoli ni bil homogen, temveč je bolj ali manj heterogen (Lukšič-Hacin, 2004).

Kako težko je doseči kulturno homogenost, nam v času globalizacije priča dejstvo, da so nacionalne države izgubile pomemben del svoje moči in pristojnosti nad kulturo. Tisto, kar naj bi današnji kulturi oziroma kulturam podeljevalo globalne razsežnosti, naj bi bile sodobne tehnologije in nova komunikacijska sredstva. Slednje nam omogoča, da smo v razmeroma kratkem času na različnih koncih sveta.

In prav te tehnologije otežujejo prizadevanja nacionalnih držav, da bi svoje prebivalstvo kulturno homogenizirale. Tako se je bistveno spremenil kontekst, v katerem se reproducirajo nacionalne kulture in identitete. Te so zdaj dosti bolj odprte do najbolj raznovrstnih zunanjih vplivov (Rizman, 2003).

Poleg tehnologij, ki so nam na voljo, nam oglaševalske akcije, ki se že dolgo ne nanašajo zgolj na produkte, vsakodnevno *prodajajo* Ameriko, njeno kulturo, imidž, življenjske sloge ... Naj omenimo le korporacije, kot so *Coca-Cola, Marlboro, KFC, Nike, Levi's, Pepsi, Wrigley ali McDonald's* ...

T. i. *McWorld* postaja zabavno-prodajna industrija, ki povezuje nakupovalna središča, kinematografijo, tematske parke, športna prizorišča, verige hitre prehrane, glasbeno produkcijo in televizijo v ogromno podjetje. Torej smo priče komercializaciji in privatizaciji civilne družbe.

Pojdite v protestantsko cerkev v švicarski vasi, v mošejo v Damasku, v katedralo v Reimsu, v budistični tempelj v Bangkoku. V vsakem od njih boste obiskali prostor čaščenja s skupno avro spoštovanja, in vendar boste v vsakem od njih začutili drugačno kulturo. Potem pa se usedite v multipleksen filmski center ali, zelo podobno, obiščite športno prirediteljo, ali trgovski center, ali sodoben hotel, ali restavracijo s hitro prehrano v kateremkoli mestu na svetu – in skušajte ugotoviti, kje ste. Niste nikjer in ste povsod. Bivate v abstrakciji. Izgubljeni ste v kiberprostoru. Ste v McWorldu. (Šabec, 2004.)

Na drugi strani pa je globalizacija omogočila alternativnim kulturam, da so ponovno zaživele. Tako je televizija imela vidno vlogo pri krepitvi etnične samozavesti med prvotnimi prebivalci Avstralije (aborigini), pa tudi med Katalonci v Španiji, s satelitskimi prenosi televizijskih oddaj se pomaga ohranjati jezik Inuitov na arktičnem območju Kanade, videi so pripomogli k ohranjanju beduinske kulture v Egiptu itd. (Rizman, 2003).

Ti primeri nas napeljujejo k ugotovitvi, da moramo biti previdni pri ocenjevanju posledic globalizacije v sferi kulture in se osvoboditi takšnih ali drugačnih apriornih sodb. Kažejo pa tudi na ambivalentno dinamiko globalizacijskih procesov: na eni strani se srečujemo z vse večjim približevanjem (homogenizacijo), po drugi strani se odpira vse več možnosti za alternativne oblike in akcije (individualizacija). Za nobeno kulturo pa ni mogoče reči, da obstaja oz. je obstajala v »čistem« oz. »prvobitnem« stanju. Vse kulture se s časom spreminjajo in se spremenijo.

TEORIJE MULTIKULTURALIZMA

Že uvodoma smo omenili, kaj vse lahko označuje pojem *multikulturalizem*. Označuje lahko sočasen obstoj večjega števila kultur na nekem prostoru, lahko je povezan s teorijo, lahko pa združuje oba vidika in se pojavi kot politični program. Multikulturalizem se kot odgovor na monokulturalizem pojavlja kot ideološki konstrukt, ki propagira specifičen svetovnonazorski vrednotni sistem.

Spregovorili bomo o štirih različnih ideologijah multikulturalizma, katerim pa je skupen diskurz o človekovih pravicah, medkulturni solidarnosti, heterogenosti in različnosti:

- konzervativni,
- liberalni,
- levo liberalni in
- o kritičnem multikulturalizmu.

Vsaka od omenjenih teorij lahko postavlja idejni okvir, ki vpliva na izobraževalni program za življenje v multikulturni družbi.

Konzervativni multikulturalizem

Ta teorija vztraja pri konceptu univerzalne kulture, ki predpostavlja projekt asimilacije vseh podrejenih skupin v dominantno kulturo. Tako se zelo malo razlikuje od idej monokulturalizma, ki kulture hierarhično razvršča, saj tudi konzervativni multikulturalizem kulture še vedno hierarhizira in diskriminira zaradi domnevne kognitivne neenakosti, ki naj bi bila posledica kulturno zaostalega okolja, pomanjkanja močnih družinskih vrednot ali drugih dejavnikov, ki implicirajo dominantne družbene vrednote (McLaren, 1994).

Tako vrednote zahodnoevropskih in ameriških kultur postavlja kot univerzalne ter prek njih presoja drugačne. Rabo termina »različnost« (*diversity*) uporablja zgolj za prikrivanje težnje po zagovoru asimilacije v vladajočo kulturo. Upravičuje imperializem držav Evrope in Severne Amerike v drugih delih sveta in drugih kulturah, neevropske kulture pa obravnava kot monoliten, homogen blok. Zagovorniki te teorije se na deklarativni ravni oddaljujejo od kolonializma, rasiistične ideologije, nadvlade belcev in priznavajo pravico do rasne enakosti, hkrati pa govorijo o neuspešnih manjšinah z oropanim kulturnim ozadjem in pomanjkanjem močnih družinskih vrednot. Prav tako razložijo, zakaj so nekatere kulture uspešnejše od drugih, in kot dejstvo uveljavljajo stališče o manjvrednosti nebelih kultur. Ta teorija prav tako zagovarja monolingvizem oz. rabo enega uradnega jezika, npr. angleščine, in izpodbija legitimnost »tujih« jezikov ter regionalnih in etničnih dialektov.

Zanje je multikulturalizem napad na najvišje družbene dosežke evropske civilizacije ter na tiste kulturne in družbene vsebine, ki so evropsko civilizacijo branile pred barbarstvom. Tako multikulturalizem nekateri zagovorniki te teorije vidijo kot razdiralno, nered vzbujajočo in nevarno silo v družbi, drugi pa kot slogan za promocijo esencialne identitetne politike (Lukšič-Hacin, 2009).

Vse kulture se s časom spreminjajo in se spremenijo.

Liberalni multikulturalizem

Liberalni multikulturalizem, ki termin multikulturalizem uporablja za označevanje pluralizma, priznava naravno enakost med kulturami in rasami, ki naj bi bila bistvena. Na drugi strani pa poudarja tudi razliko, ki je individualna in ne skupinska.

Tako smo si ljudje naravno enaki ne glede na kulturno, etnično in rasno pripadnost. Temelj te perspektive je predpostavka o intelektualni enakosti, kognitivni ekvivalenci ali racionalnosti vseh ljudi. Razlike pa nastajajo zaradi neenakih družbenih možnosti: socialnih in izobraževalnih. Zagovorniki liberalnega multikulturalizma verjamejo, da je mogoče spremeniti oz. reformirati obstoječe kulturne, socialne in ekonomske prepreke za doseganje relativne enakosti vseh kultur. Po McLarnovem (1994) mnenju ta teorija razvija etnocentrične in represivne univerzalistične ideologije, saj ne zanikajo dominantnosti in partikularnosti lastne kulture.

Levo liberalni multikulturalizem

Podobno kot liberalni multikulturalizem tudi ta teorija priznava enakopravnost vseh kultur in ras, vendar se zaveda, da pretirano poudarjanje te enakosti vodi v zadušitev kulturnih razlik. Zato bolj kot pojem enakosti podpira pojem kulturne raznolikosti in različnosti na ravni vedenjskih vzorcev, vrednot, kognitivnih stilov in družbenih praks. Vendar pa kulturno razliko idealizira in romantizira do skrajne točke, kjer postane osamela v nekakšni primitivni avtentičnosti (prav tam).

Kulturno razliko pojmuje kot esenco, kot formo pomena, ki je osvobodjena zgodovinskih in družbenih okvirov. Razlika je ločena od kulture, od delitve moči in ni pojmovana kot zgodovinski konstrukt (Lukšič-Hacin, 2009).

Tako je pristnost biti ženska, Afroameričan ali Latinoameričan izkušnja sama po sebi. Poudarja se pomen različnosti, vendar se slednja proučuje zgolj kot retorična forma (McLaren, 1994).

Kritični multikulturalizem

Kritični, uporniški ali radikalni multikulturalizem je nastal kot kritika konzervativnih, liberalnih in levo liberalnih konceptov multikulturalizma. Veliko avtorjev ga zagovarja kot najbolj demokratičen model, ki kot tak najbolj ustreza vrednotam moderne demokratične družbe. Prvi argument izhaja iz prizadevanja po priznavanju kulturne različnosti, ki mora potekati v dveh smereh: diskurzivni in institucionalni. Drugi argument izhaja iz antropološkega in konstruktivističnega pojmovanja kulture, ki zagovarja svoboden razvoj posameznih kultur, ob tem pa ga umešča v diskurz človekovih pravic (McLaren, 1994). Različnost se mora uveljaviti v kulturnih politikah, hkrati pa mora biti tudi obveza za socialno pravičnost. Razlika je vedno rezultat zgodovine, kulture, trenutne delitve moči in ideologije. Obstoječe razlike so torej zgodovinski, politični in kulturni konstrukti. Za to, da se dosežejo novi odnosi, je potrebna radikalna sprememba teh odnosov, in sicer da se vzpostavi neevropocentričen diskurz. Treba je zagotoviti enak dostop do socialnih virov in preoblikovati dominantne odnose oblasti, ki ta dostop omejujejo po rasmem, spolnem in razrednem ključu (Lukšič-Hacin, 2009).

Kritični multikulturalizem temelji na post-strukturalističnem razumevanju jezika in na njegovi vlogi pri nastajanju pomena.

Jezik je konstitutiven element izkušnje. Svet mislimo skozi jezik. (Lukšič-Hacin, 1999: 105.)

Jezik torej organizira posameznikove izkušnje sveta in samega sebe, saj je vsaka izkušnja tudi izkušnja pomena. Jezik posreduje pomene tako, da slednje organizira v binarni sistem razlik, te pa se povezujejo tudi z vrednotami in izkušnjami. Tako lahko primerjamo preproste izkušnje iz življenja: dan – noč, dober – slab, človek – žival, moški – ženska itd. Na enak način lahko jezik oblikuje tudi pomenske dvojice, ki se navezujejo na različne kulture, družbe: belec – črnc, zahodnjak – vzhodnjak, Evropejec – Afričan itd. Kritični multikulturalizem trdi, da pomen ni fiksen odnos, temveč rezultat odnosa zgodovinskih,

kulturnih in razrednih bojev. Torej ima pojem razlike transformativno moč in lahko spremeni dominantne ideologije, ki obvladujejo jezik, s tem da razgradi hierarhične in hegemonске kulturne odnose tako, da pokaže na njihovo diskurzivno nestabilnost. Pri tem politizira in ustvarja moč podrejenih kultur, predvsem pa želi delegitimirati moč dominantne kulture, ki hegemonски odnos tudi ustvarja (McLaren, 1994).

INTERKULTURNA UČLJIVOST IN ETNOCENTRIZEM

Bistvena značilnost kulture je torej učenje. Če je kultura naučena, pa je tudi učljiva. Interkulturno učenje lahko razumemo bodisi kot individualen proces pridobivanja znanja, spremembo odnosa ter načina obnašanja v interakciji z drugimi kulturami bodisi kot proces ustvarjanja mirnega in povezanega skupnega življenja ljudi, ki izhajajo iz različnih okolij (Gillert, 2001).

Fennes in Hapgood (1997) interkulturno učenje opredelujeta kot proces učenja večje odprtosti do drugih družb, spoštovanja kulturne raznolikosti, preseganja kulturnih predsodkov in etnocentrizma. Po njenem mnenju je medkulturno učenje nujno v situacijah, kjer živijo skupaj ljudje različnih kultur.

Organizacija EFIL¹, ki se z interkulturnim učenjem ukvarja vse od leta 1971, ta proces opredeljuje kot obliko učenja, ki posamezniku pomaga gledati na medsebojne razlike kot na močne točke in kot vir za doseganje večjega zavedanja, ne pa kot na ovire oziroma odklone od uveljavljenih norm.

Interkulturno učenje je zahteven proces, ki se dotika globoko zakoreninjenih idej o tem, kaj je dobro oz. slabo, o tem, kako sta strukturirana posameznikov svet in njegovo življenje. Ta proces namreč zamaje posameznikovo zaznavanje sveta in resnic ter jih postavi pod vprašaj. Posameznikova identiteta je na preizkušnji, ko je soočena z reakcijami in načini delovanja ter razmišljanja pripadnikov drugih kultur, kar pogosto povzroča notranji konflikt. Razvoj interkulture občutljivosti, ki se ji bomo posvetili v nadaljevanju, je postopen proces od faze zaničanja do integracije.

Medkulturno učenje lahko uporabimo kot orodje pri razumevanju zapletenosti današnjega sveta, s tem da spoznavamo samega sebe in druge. Še več, lahko je eden od ključev pri odpiranju vrat v novo družbo. Učenje o drugačnosti, drugačnih načinov življenja vodi do večje strpnosti, boljšega medkulturenega sodelovanja in posledično k manjši ksenofobiji. Ideja medkulturenega učenja je pokazati, da smo drugačni.

Interkulturno učenje je razvojni proces, ki se nikoli ne konča in nima dokončnega cilja. Kar pomeni, da posameznik ni osredotočen na ideale in rigidne kategorije, temveč na sam proces učenja, novega odkrivanja in odzivanja na kulturne razlike (Shaules, 2007).

Pristop k interkulturenemu učenju

Interkulturno učenje zadeva zelo globoke procese in spremembe vedenja. V večini primerov se dotika nevidnih, nezavednih delov kulture.

Bistvena značilnost kulture je učenje.

Glavni cilj interkulturenega učenja je spodbujanje enakovrednih odnosov med družbami. Torej pri tem ne gre zgolj za srečevanje kultur, kot je značilno za multikulturene družbe, temveč mora v tem procesu priti do rasti in razvoja na podlagi razumevanja in sprejemanja razlik. Prek soočanja z drugo kulturo in zaznavanja njene različnosti se zavemo svoje kulture, ozavestimo, kar je shranjeno v mentalnih kategorijah, jo bolje razumemo, relativiziramo, pri tem pa raziščemo nove možnosti koekstistence in kooperacije z drugimi kulturami. Sprejemanje drugačnosti in razlik vodi do sodelovanja med ljudmi, pomaga premagovati meje nepoznanega in neznanega, odpira naše osebne in skupinske prostore ter krepi naše identitete.

Posameznikov izziv je iskanje ravnotežja med pridobljenimi ustaljenimi vzorci in spoštovanjem različnosti kot družbene realnosti.

Prvotni cilj medkulturnega učenja je vzbuditi zavedanje, da pripadamo neki kulturi in da

Vsak ima lastno realnost, ki ga je izoblikovala.

to vpliva na naše vedenje, čustvovanje, razmišljanje. Hkrati pa je potrebno zavedanje o obstoju kultur z drugačnimi karakteristikami. Cilj je tudi poslušanje, komunikacija med različnimi ljudmi in kulturnimi okolji, hkrati pa tudi razvijanje odnosa med njimi. Interkulturno učenje naj omogoča izkusveno učenje o sebi, drugih in svetu. V proces so vključene čutne, moralne in čustvene ter ne le na intelektualne funkcije posameznika. Da bi skozi proces dosegli vse omenjene cilje, naj medkulturno učenje temelji na naslednjem (Amorim, 2001):

Zaupanje in spoštovanje sta prvi korak v procesu interkulturnega učenja. Samozavest je pomemben vidik pri vzpostavljanju ustrezne klime za začetek medsebojnega učenja. Slednja posamezniku omogoča, da lahko izraža različne poglede, občutja in percepcije, s ciljem sprejemanja in razumevanja. Prav tako je pomembno ustvariti primerno okolje, ki omogoča poslušanje medsebojnih mnenj in občutij. S tem se povečuje tako zaupanje vase kot tudi medsebojno zaupanje. V tem kontekstu je pomembno omogočiti izražanje vseh, spoštovati njihove izkušnje, talente in prispevke ter razviti odprto razpravo o potrebah in pričakovanjih.

Spoznavanje lastne identitete

Izhodiščna točka interkulturnega učenja je spoznavanje lastne kulture, svojega kulturnega ozadja in izkušenj. Posameznik, ki izhaja iz svojih izkušenj, se v procesu interkulturnega učenja srečuje tako z izzivi kot z ovirami. Vsak ima namreč lastno realnost, ki ga je izoblikovala. Ta bo vplivala tudi na njegovo življenje v prihodnosti, vendar bo obogatena z novim znanjem in izkušnjami. Temelj za raz-

umevanje drugih pa je razumevanje samega sebe in lastne identitete.

Različni pogledi na realnost

Nič ni absolutnega. Obstajajo različni načini dojetanja realnosti. Teza, da vsakdo konstruira svoj svet, da je vsaka realnost ločena konstrukcija, je ključna za interkulturno učenje. V procesu interkulturnega učenja se posameznik začne zavedati, da vsak konstruira svojo realnost, svoj lastni svet. To se pokaže celo pri dojetanju temeljnih dimenzij, kot sta čas in prostor. Obstajajo namreč drastične razlike v njihovem dojetanju med kulturami. Kljub temu pa živimo v istem svetu, kar vpliva na naša življenja in odnose med nami. Tako naj bi bil učni proces voden skladno z naslednjimi načeli:

- spoštovanjem osebnostne svobode in pravice do odločanja,
- enakovrednim sprejemanjem pogledov drugih,
- usklajevanjem različnih pogledov na svet,
- zavedanjem lastne odgovornosti v procesu učenja.

Razlike v dojetanju bodo vedno obstajale, vendar jih lahko uporabimo na konstruktiven način. Izziv za posameznika je delovanje znotraj teh različnih pogledov.

Dialog z »drugim«

Interkulturno učenje postavi »drugega« v središče poti do razumevanja, ki se začne z dialogom. Posamezniku omogoča percepcijo samega sebe in »drugega« kot drugačnega, vendar hkrati komplementarnega. Različnost se dopolnjuje. Tako postane »drugi« nepogrešljiv za (ponovno) odkritje sebe. Učenje nam omogoča identifikacijo s perspektivo »drugega« (postavljanje v kožo drugega), ne da bi se pretvarjali, da dejansko doživljamo, kar doživlja »drugi«.

Nenehno spreminjanje in postavljanje vprašanj
Izkušnja interkulturnega učenja je izkušnja nenehne spremembe in je predvsem procesno

usmerjena. Če se pogovarjamo o kulturi, se nenehno srečujemo z nasprotjem – s stagnacijo in spremembo, ves čas pa se pojavlja potreba po varnosti in uravnoveženosti. Skozi interkulturalno učenje nenehno postavljamo nova vprašanja. Posameznik mora sprejeti dejstvo, da ne bo vedno dobil odgovora, a mora vztrajati in biti dojemljiv za nenehno iskanje in sprejeti spremembe. Zato sta pomembni njegova radovednost in ustvarjalnost. Zavedati pa se moramo, da konstruiranje novega pomeni rušenje starega: starih prepričanj, idej, tradicij in stereotipov. Konec koncev je vsako učenje proces raziskovanja in novih odkritij.

Spoprijemanje s konflikti

Če upoštevamo, kako posamezne kulture različno dojemajo čas, prostor, družbene in medosebne odnose, je očitno, da je konflikt jedro interkulturalnega učenja. Lahko poiščemo konstruktivne elemente in možnosti konflikta. Razviti moramo sposobnost upravljanja konfliktov ob upoštevanju kompleksnosti konfliktov na področju kulture. Interkulturalno učenje predpostavlja raziskovanje, kar pomeni nove negotovosti, te pa po naravi prinašajo možnost konfliktov. Okolje, ki ustvarja pogoje za samozavest in medsebojno zaupanje, mora posamezniku omogočati tudi svobodno izražanje lastne negotovosti, dvomov, nerazumevanja, frustracij, prizadetosti. Konflikti v odnosih lahko privedejo do raznolikih izkušenj, ki so koristne in nas bogatijo.

Podobno Mougnotte v svojem delu *Odgajati za demokracijo* (1995) predstavi, katere lastnosti in vrednote moramo razvijati v vzgoji za demokracijo: solidarnost, odgovornost, proaktivnost, sodelovanje, prispevanje skupnosti, spoštovanje drugega, etičnost. Vzgoja za demokracijo naj bi v grobem zajemala štiri področja: vzgajanje za vrednote, težave, negotovosti in izzive demokracije. Medkulturalno izobraževanje je podoben koncept, saj se prav tako oblikuje ob vrednotah, negotovostih časa, težavah in izzivih skupnega življenja. Oba koncepta povezujejo nekateri skupni cilji: urejeni odnosi med ljudmi, varnost,

blagostanje družbe, oba poudarjata vrednote in dialog. Tako izobraževanje za dejavno državljanstvo kot tudi medkulturalno izobraževanje naj bi razvijalo socialne spretnosti, osebnostne lastnosti, saj ne gre zgolj za pridobivanje informacij, temveč za oblikovanje načinov presojanja, komuniciranja in vrednotenja. Glede na to, da gre za podobna koncepta in da je bilo pri nas v preteklosti že razvito razmišljanje o modelih izobraževanja za dejavno državljanstvo, bi bilo smiselno, da nekatere elemente teh modelov uporabimo pri pripravi izobraževalnih programov za življenje v multikulturalni družbi.

Konflikt je jedro interkulturalnega učenja.

Model razvoja interkulturalne občutljivosti po Bennettu

Model razvoja interkulturalne občutljivosti, ki ga bomo predstavili v nadaljevanju, pojmuje interkulturalno občutljivost kot stopnje osebnega razvoja posameznika. Bennettov model (Paige, 2003) je kontinuum vedno večjega sprejemanja kulturnih razlik, od etnocentrizma do etnorelativizma.

Temelj njegovega modela sta pojav oz. dejstvo, ki ga poimenuje »diferenciacija«, in proces posameznikovega razvoja v smeri prepoznavanja in sprejemanja razlik.

Diferenciacija pomeni, da ljudje vidijo isto stvar na različne načine in da se kulture razlikujejo druga od druge po načinu videnja sveta. Po omenjenih avtorjih kultura ponuja način interpretacije realnosti. Vsaka kultura ima torej svojo interpretacijo, svoj pogled na svet. Razvoj interkulturalne občutljivosti pa pomeni učenje teh temeljnih razlik v pogledih na svet in njihovo sprejemanje.

Bennett proces razvoja interkulturalne občutljivosti razdeli na šest faz: prve tri so izrazito etnocentrične, druge tri pa izrazito etnorelativistične.

Etnocentrične faze

Etnocentrizem model interkulturalne občutljivosti razume kot stopnjo, ko posameznik pred-

postavlja, da je njegov pogled na svet edini pravi in dejanska slika realnosti.

1. Zanikanje

Zanikanje je temelj etnocentričnega pogleda na svet in pomeni, da posameznik zanika obstoj drugačnih pogledov na svet, drugačnih od lastnega. Izvira lahko iz izolacije: kadar posameznik nima ali skoraj nima možnosti priti v stik z različnimi pogledi na svet in jih tako ne more spoznati. Lahko pa izvira tudi iz namerne ločitve, ko posameznik oz. skupina namenoma ustvari prepreke, meje med sabo in ljudmi, ki so »drugačni«, da se mu ni treba soočati z razlikami. Ločitev oziroma separacija je lahko višja stopnja od izolacije, saj vsebuje vsaj trenutek prepoznavanja različnosti pred ustvarjanjem meje.

2. Obramba

Kulturne razlike so lahko zaznane kot grožnja, saj ponujajo alternativen pogled na realnost, na posameznikovo identiteto. V fazi obrambe so torej razlike opažene, a se ljudje bojujejo proti njim. Najpogostejša strategija je denigracija oz. očrnitev: ocenjevanje drugačnega pogleda na svet kot negativnega.

Nasprotni pol denigracije je *superiornost*, večvrednost, kjer je poudarek na pozitivnih lastnostih lastne kulture in nič ali malo zanimanja za druge kulture, ki so implicitno označene kot manjvredne.

Tretjo strategijo obrambe Bennett imenuje »obrat«, ko posameznik drugo kulturo ocenjuje kot večvredno in tisto, iz katere izhaja, za manjvredno. Pri tem pa le ena vrsta etnocentrizma zamenja drugo.

3. Minimalizacija

Minimalizacija razlik je zadnja stopnja etnocentrizma: razlike so prepoznane, morda se ne bojujemo proti njim, vendar se trudimo zmanjšati njihov pomen. Močno so poudarjene podobnosti in s tem razlike postanejo nepomembne.

Avtorja poudarjata, da je v mnogih institucijah minimalizacija zadnja stopnja interkulturalnega

razvoja in da je njihov cilj svet skupnih točk in vrednot. Te skupne točke temeljijo na fizičnem univerzalizmu, na bioloških podobnostih med ljudmi. Vsi moramo jesti, prebavljati in vsi na koncu umremo. Model interkulturalne občutljivosti pa pravi, da je pomen kulture minimaliziran, če jo dojemamo le kot nadaljevanje biološkosti.

Etnorelativistične faze

Temelj etnorelativizma je predpostavka, da lahko kulture razumemo le v razmerju druga do druge in da lahko posameznikovo vedenje razumemo le v kontekstu dane kulture. V etnorelativističnih fazah razlika ni več dojeta kot grožnja, temveč kot izziv. Trudimo se v smeri razvoja novih kategorij razumevanja in ne za ohranjanje starih.

1. Sprejemanje

Etnorelativizem se začne s sprejemanjem medkulturnih razlik. Najprej sprejmemo dejstvo, da se tako verbalno kot neverbalno vedenje od kulture do kulture razlikuje in da vse njegove oblike zaslužijo spoštovanje. To sprejemanje se nato razširi na temeljne poglede na svet in vrednote. Za to fazo je treba poznati lastne vrednote in imeti zavest, da so vrednote kulturno ustvarjene in da se uporabljajo kot orodje v procesu organiziranja sveta.

2. Adaptacija

Adaptacija je treba razumeti v nasprotju z asimilacijo, ki je prevzemanje novih »tujih« vrednot, pogledov na svet ali načinov vedenja in s tem odpovedovanje lastni identiteti. Adaptacija pa je proces dodajanja. Novo vedenje, ki je primerno drugačnemu pogledu na svet, je dodano v posameznikovo paleto načinov obnašanja. Najpogostejše gre za učenje novega načina komuniciranja z ljudmi, ki imajo drugačen pogled na svet od lastnega. Tu je treba kulturo videti kot proces, nekaj, kar se razvija in ni statično.

Za adaptacijo je osrednjega pomena *empatija* – sposobnost dojemanja situacije na način, ki je drugačen od lastnega kulturno naučenega

videnja. Je poskus razumevanja drugega človeka prek gledanja z njegovega zornega kota. Naslednja je stopnja *pluralizma*. Stopnja empatije se tako zviša, da ima posameznik na izbiro številne referenčne okvire in poglede različnih kultur na situacijo. Za razvoj različnih referenčnih okvirov je navadno potrebno, da posameznik dlje časa živi v drugem kulturnem okolju. Tako ponotranji razlike in jih dojemajo kot nekaj povsem normalnega.

3. Integracija

Zadnja faza tega modela je integracija. Medtem ko v fazi adaptacije posameznik obvladuje različne referenčne okvire, poskuša na stopnji integracije te referenčne okvire povezati v enega samega, ki je več kot le ponovitev referenčnega okvira ene od kultur ali preprosto mirno sprejemanje soobstoječih različnih pogledov na svet. Integracija zahteva nenehno redefiniranje posameznikove identitete skladno z novimi izkušnjami. Lahko vodi v fazo, ko ne pripadamo nobeni kulturi več in smo za vedno integrirani »outsider«, tujec.

Prva faza integracije je *presoja konteksta*, ki pomeni sposobnost oceniti različne situacije in poglede na svet. V vseh predhodnih fazah se izogibamo ocenjevanju z namenom preseči etnocentrično pozicijo, v fazi presoje konteksta pa je posameznik sposoben preklapljati med kulturnimi konteksti glede na okoliščine. Zaveda se, da so vse možne izbire same po sebi dobre, a le ena je dobra v specifičnih okoliščinah, ki pa jih je posameznik sposoben oceniti. Bennett daje primer interkulture izbire: ali je dobro neposredno opozoriti na lastno ali tujo napako? V večini ameriških okoljih je to dobro, medtem ko je v večini japonskih kulturnih okoljih to slabo. Vendar je v nekaterih primerih lahko dobro uporabiti ameriški slog na Japonskem in obratno. Sposobnost uporabiti oba sloga je del adaptacije, etična presoja konteksta in izbira sloga pa je del integracije. Zadnja stopnja, *konstruktivna marginalnost*, je opisana kot dosežena točka, a ne kot konec uče-

nja. Nakazuje na stanje popolne samorefleksije in »nepripadanja nobeni kulturi«. Ko dosežemo stopnjo »tujca v vseh kulturah«, lahko delujemo v okviru različnih pogledov na svet (prav tam).

Bennettov model poudari pomen drugačnosti pri interkulturnem učenju in opozori na nekatere (neučinkovite) strategije spoprijemanja z njo.

Interkulturno učenje vidi kot kontinuiran proces napredovanja (z možnostjo nazadovanja) in meni, da je možno oceniti, katero stopnjo interkulture občutljivosti je posameznik že dosegel.

SKLEP

Dandanes bi težko našli družbo, ki je ne bi prežemala kulturna heterogenost, vendar pa ta pojav sega daleč nazaj v zgodovino. Kot smo povedali že na začetku, je multikulturalizem hkrati kulturnodružbena stvarnost, sočasno pa tudi teorija ali celo politična praksa, ki označuje specifične odnose med različnimi etničnimi oziroma kulturnimi skupnostmi znotraj države. Vsaka izmed štirih opisanih teorij postavlja idejni okvir, ki s svojo ideologijo vpliva na obliko in vsebino izobraževalnega programa.

V večkulturnih družbah soobstajajo različne kulture in pogosto vzbujajo negotovost, strahove, predsodke. Kot pot k zmanjšanju te negotovosti in povečanju sožitja ter kooperacije med kulturami predlagamo interkulturno učenje. To lahko postane eno od orodij za boljše razumevanje kompleksnosti današnjega sveta – prek boljšega razumevanja samega sebe in drugih. V medkulturnem soočanju mora posameznik *ozavestiti*, da so vrednote, odnos do politike, religije, način komuniciranja, način izražanja čustev itd. kulturno ustvarjeni. Vsaka kultura ima svoj pogled na svet. Z učenjem in avtorefleksijo spoznavamo in ozavestimo svojega, nato bomo lažje razumeli tudi način videnja nekoga, ki prihaja iz drugega družbenega okolja. Avtorefleksivno učenje naj bi premagalo sprejemanje že izdelava-

*Kultura je proces,
ki se razvija,
in ni statična.*

nih mentalnih vzorcev in interpretacij, ki ljudem ne prinašajo kakovostnega življenja.

Interkulturno učenje zajema različne oblike učenja, predvsem o sebi, drugih in svetu. Je razvojni proces, ki se nikoli ne konča. V ta proces niso vključene le intelektualne funkcije posameznika, temveč tudi moralne, čustvene in čutne. Posamezniku omogoča kritično refleksijo prikritih izkušenj, norm, vrednot in kulturnih predpostavk. Takšno učenje pripomore k celostni osebnostni rasti in razvoju. Z njim razvijamo vrednote, kot so spoštovanje, empatija, odgovornost (tako individualna kot kolektivna) in spravnost.

Za zdaj še ne obstaja jasna definicija prakse interkulturnega učenja. Vsekakor pa naj bi tako učenje temeljilo na zaupanju in spoštovanju, spoznavanju lastne identitete ter na nenehnem spraševanju, spreminjanju in učenju. Posameznik skozi ta proces spozna, da obstaja mnogo načinov dojemanja in videnja realnosti, ter je zmožen »drugega« postaviti v središče razumevanja.

Ugotovili smo, da imata izobraževanje za dejavno državljanost in medkulturno izobraževanje podobne cilje: urejeni odnosi, varnost, blagostanje v družbi. Oba poudarjata dialog in vrednote. Menimo, da bi bilo smiselno modele izobraževanj za medkulturnost razvijati z vključitvijo elementov iz modelov izobraževanj za dejavno državljanost, ki so se v našem prostoru že razvili.

LITERATURA

- Amorim, L. (2001). *Intercultural learning*. Washington: Community Foundation Transatlantic Fellowship.
- Erčulj, J. (2009). »Oblikovanje vrednot trajnostnega razvoja«. V: Sedmak, S. (ur.): *Danes za jutri: Razmišljanja o vzgoji in izobraževanju za trajnostni razvoj*. Koper: Fakulteta za management.
- Fennes, H., Hapgood, K. (1997). *Intercultural learning in the classroom: crossing borders*. London: Cassell.
- Gillert, A., Martinelli, S. (2000). *Intercultural learning Toolkit*. Strasbourg: Council of Europe and European Commission.
- Hofstede, G. (1997). *Cultures and organizations:*

- software of the mind*. New York: McGraw- Hill.
- Južnič, S. (1993). *Identiteta*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- Kožar, K. (2007). *Interkulturno učenje v mešanih zakonskih zvezah*. Diplomsko delo.
- Kroflič, R. (2010). »Pripoznanje drugega kot drugačnega – element pravične obravnave marginaliziranih oseb in otrokovih pravic«. V: Ličen, N. (ur.): *Pedagoško-andragoški dnevi 2010: Kulture v dialogu*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete.
- Lukšič-Hacin, M. (1999). *Multikulturalizem in migracije*. Ljubljana: Založba ZRC.
- Lukšič-Hacin, M. (1995). *Ko tujina postane dom*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.
- Lukšič-Hacin, M. (2009). »Multikulturalizem«. V: Vrečar, Natalija (ur.): *Medkulturne kompetence v izobraževanju odraslih*. Ljubljana: Andragoški center Slovenije.
- Lukšič-Hacin, M. (2004). »Konceptualne dileme v razpravah o multikulturalizmu in globalizaciji«. *Dve domovini*, 19: 107–120.
- McLaren, P. (1994). »Multiculturalism and the Postmodern Critique: Toward a Pedagogy of Resistance and Transformation«. V: Giroux, Peter, McLaren Peter (ur.): *Between Borders: Pedagogy and the Politics of Cultural Studies*. New York: Routledge.
- Mougniotte, A. (1995): *Odgajati za demokracijo*. Zagreb: Educa.
- Paige, R. M. (et al.) (2003). »Assessing intercultural sensitivity: an empirical analysis of the Hammer and Bennett Intercultural Development Inventory«. *International Journal of Intercultural Relations*, 27: 467–486.
- Rizman, R. (2003). *Globalizacija in kultura: konflikt ali sinergija?* Ljubljana: Center za slovenščino Filozofske fakultete.
- Shaules, J. (2007). *Deep culture: The Hidden Challenges of Global Living*. Clevedon: Multilingual Matters.
- Šabec, K. (2004). *Nacionalne identitete v času globalizacijskih in transnacionalnih procesov*. Znanstveno delo podiplomskih študentov v Sloveniji. Ljubljana: Društvo mladih raziskovalcev Slovenije.
- Vidmar Horvat, K. (2006). *Globalna kultura*. Ljubljana: Študentska založba.

1 European Federation for Intercultural Learning